

UOT 371.6 (091)

Günay Eldar qızı Hüseynzadə

Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun elmi işçisi,

fəlsəfə doktoru proqramı üzrə dissertant

<https://orcid.org/0000-0002-5972-2572>

[https://doi.org/10.69682/arti.2024.91\(6\).117-120](https://doi.org/10.69682/arti.2024.91(6).117-120)

XIX ƏSRİN SONU XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ NAXÇIVANDA TƏHSİLİN İNKİŞAFINDA MAARİFÇİLİK HƏRƏKATININ ROLU

Гюнай Эльдар гызы Гусейнзаде

научный сотрудник Института Образования Азербайджанской Республики,

диссертант по программе доктора философии

РОЛЬ ПРОСВЕТИТЕЛЬСКОГО ДВИЖЕНИЯ В РАЗВИТИИ ОБРАЗОВАНИЯ В НАХЧЫВАНЕ В КОНЦЕ XIX – НАЧАЛЕ XX ВЕКА

Gunay Eldar Huseynzade

scientific researcher at the Institute of Education of the Republic of Azerbaijan,

doctorial student in the program of doctor of philosophy

THE ROLE OF THE ENLIGHTENMENT MOVEMENT IN THE DEVELOPMENT OF EDUCATION IN NAKHCHIVAN AT THE END OF THE 19TH CENTURY AND THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

Xülasə. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Naxçıvanda maarifçilik hərəkatının təsiri ilə məktəb, maarif, elm, təhsil ictimai-siyasi və mədəni həyatın əsas məsələsinə çevrilmişdir. Həmin dövrdə maarif xadimlərinin göstərdiyi fəaliyyət nəticəsində Naxçıvan bölgəsində yeni tədris ocaqlarının sayı artmış, maarifçilik yüksək səviyyəyə çatmışdır. Onları daha çox düşündürən pedaqoji problemlər dünyəvi məktəblərin yaradılması, təlimin ana dilində aparılması, qızların təhsilə cəlb olunması idi.

Açar sözlər: *Naxçıvan, təhsil, məktəb, maarifçilik*

Аннотация. В конце XIX -го и начале XX -го века школа, просвещение, наука, образование стали главным вопросом общественной, политической и культурной жизни Нахчывана. За этот период в результате деятельности педагогов в Нахчыванском регионе увеличилось количество новых образовательных центров, а просвещение достигло высокого уровня. Педагогическими проблемами, волновавшими их, являлось создание светских школ, преподавание на родном языке, привлечение девочек к образованию.

Ключевые слова: *Нахчыван, образование, школа, просвещение*

Summary. At the end of the 19th century and the beginning of the 20th century, school, enlightenment, science, education became the main issue of social, political and cultural life in Nakhchivan. During that period, as a result of the activity of educators, the number of new educational centers increased in the Nakhchivan region, and enlightenment reached a high level. The pedagogical problems that concerned them more were the establishment of secular schools, teaching in the mother tongue, and the involvement of girls in education.

Keywords : *Nakhchivan, education, school, enlightenment*

XIX əsrin sonlarında Naxçıvanda teatrın fəaliyyətə başlaması, dünyəvi məktəblərin açılması burada maarifçilik hərəkatının yaranmasına və inkişafına təkan vermişdir. Naxçıvanda

təhsilin inkişafında yüksək xidmət göstərmiş maarifçilərdən Cəlil Məmmədquluzadə, Məmmədqulu bəy Kəngərli, Məhəmməd Tağı Sidqi, Mirzə Ələkbər Süleymanov, Əbülqasım Sul-

tanov, Nazlı xanım Tahirova və Hüseyn Cavidin böyük rolu olmuşdur.

Dövrün görkəmli maarifçilərindən olan Cəlil Məmmədquluzadə Qori Müəllimlər Seminariyasını bitirdikdən sonra pedaqoji fəaliyyətinə İrəvan quberniyasının Uluxanlı kəndində başlamışdır. Daha sonra 1890-1897-ci illərdə Naxçıvan mahalının Nehrəm kəndində müəllimlik etmişdir.

Cəlil Məmmədquluzadə ana dilimizin inkişafı, saflığının qorunması uğrunda mübarizə aparmışdır. məktəblərin sayının artırılması və ana dilinin ayrıca fənn kimi tədris edilməsində böyük rolu olmuşdur. Ana dili uğrunda apardığı mübarizə dilimizin mükəmməl şəkildə, assimilyasiyaya uğramadan bizlərə gəlib çatmasına zəmin yaratmışdır. O, yazdığı bütün əsərlərdə ana dilini beşik başında deyilən laylaların dili kimi, xalqla meydana gələn, onunla inkişaf edən, xalqın mənəvi dünyasını özündə əks edən bir dil kimi təqdim edirdi [1, s. 100].

Tədris, təlim və tərbiyə sahəsində də böyük xidmətləri olmuş Cəlil Məmmədquluzadə “Ölülər”, “Danabaş kəndinin məktəbi” və s. kimi əsərlərində bu sahədə apardığı mübarizəni qələmə almışdır. O, öz tərcümeyi-halında mollaxanalarda olan ağır şəraiti, müəllimlərin tətbiq etdiyi yanlış tərbiyə üsullarını tənqid edərək yazırdı: “Yeddi-səkkiz yaşında molla yanına gedib çərəkə və Quran oxumağım da yadıma düşür. Naxçıvanda o vədə müdərrişlikdə məşhur olan Hacı Molla Bağır və Molla Əlinin məktəblərində oxumuşam və H.M. Bağırın falaqqasının, çubuqlarının acısını, deyəsən, indi bu saat yenə ayaqlarımda hiss edirəm. Həmin mollaların həsirli və bitli-sirkəli məktəblərində üç-dörd il avara olandan sonra atam məni qoydu şəhər məktəbinə. Üç il orada oxudum: rusca və genə müsəlmanca. Amma sözün doğrusu budur ki, dəxi mollaların bitli-sirkəli məktəbindən əlim çıxandan sonra əməlli-başlı müsəlman dərsi görmədim” [2, s. 100-101].

O, 1896-cı ildə Nehrəm məktəbində müxtəlif dövrlər üzrə Azərbaycan tarixinə aid materialları toplamaqla tarix muzeyi yaratmış, eyni zamanda Naxçıvanda teatr tamaşaları təşkil etməklə xalqın maariflənməsinə çalışmışdır.

C. Məmmədquluzadənin maarifçi müasirlərindən olan Məmmədqulubəy Kəngərli hüquqçu idi. O, 1864-cü ildə Naxçıvan şəhərində anadan olmuşdur. Məmmədqulubəy ilk təhsilini atası

mayor Şəfiəğa Kəngərliyə almış, daha sonra təhsilini ailə ənənələrinə sadıq qalaraq Tiflis Hərbi Məktəbində davam etdirmişdir. 10 il hərbi kimi çalışdıqdan sonra xalqa xidmət etmək məqsədilə 1893-cü ildə maarifçilik hərəkatına qoşulmuşdur. Onun fəaliyyətində hüquqçuluqla yanaşı məktəbdarlıq da xüsusi yer tutmuşdur.

Əməkdar elm xadimi İsa Həbibbəyli yazır ki, indiyədək deyilirdi ki, ilk azərbaycanlı qız məktəbi 1901-ci ildə Bakıda məşhur xeyriyyəçi Hacı Zeynalabdin Tağıyev tərəfindən açılıb. H.Z. Tağıyevin xidmətini heç də azaltmadan, M. Kəngərlinin ondan bir az əvvəl qız məktəbi açmağı qeyd edilməlidir. H.Z. Tağıyevin açdığı sadəcə qız məktəbi idi və müsəlman qızlarının ilkin savad almalarına xidmət edirdi. Məhəmmədqulu bəyin təsis etdiyi isə qızlar üçün gimnaziya idi. Bu vaxtadək digər Qafqaz şəhərlərində də oğlan gimnaziyaları fəaliyyət göstərirdi. Qızlar üçün isə belə təhsil ocağını birinci dəfə M. Kəngərli açmışdı. Həmin gimnaziyanı bitirən qızlar universitetlərə daxil olmaq imkanı qazanırdılar [3, s.151].

İsa Həbibbəyli həmçinin arxiv materiallarına istinadən qeyd edir ki, 30 aprel 1901-cı il tarixdə Naxçıvan şəhər pedaqoji şurasının yığıncağında M. Kəngərlinin hesabdan keçdiyi nümunə dərsi müzakirə olunaraq ona “İbtidai sinif müəllimi” adı verilməsi qərara alınmışdır. İrəvan quberniyası Xalq Məktəbləri Direktorluğu həmin qərara əsasən, 29 may 1901-cı ildə M. Kəngərliyə 1163 №-li müəllimlik vəsiqəsi vermişdir. Pedaqoji fəaliyyət üçün lazım olan sənədləri əldə etdikdən sonra, o, 2 sentyabr 1901-ci ildə Qafqaz Təhsil Dairəsindən şəxsi məktəb açmaq üçün rəsmi icazə almışdır. Məktəb ilkin sənədlərdə “Məhəmmədqulubəy Kəngərlińskinin üçüncü dərəcəli birsinifli şəxsi məktəbi” adlandırılmış, sonra qızlar üçün gimnaziya statusu almışdır. Şəxsi məktəb 15 sentyabrdan etibarən fəaliyyətə başlamışdır. Məktəbin hazırlıq sinfində-4; birinci sinfində-4; ikinci sinfində-4; üçüncü sinfində-6 nəfər, cəmi 18 nəfər şagird təhsil almışdır. Məktəbin illik təhsil haqqı 1350 manat idi. Tərbiyə işlərinə-1935, binanın kirayəsinə-700, şəxsi heyət üçün 960, digər xərclərdən ötrü-1635 manat sərf edilmişdir. Məktəbin ümumi maliyyə vəsaiti-6380 manat təşkil etmişdir[3, s.152].

Maarifçi, pedaqoq Məhəmməd Tağı Sidqi Ordubad ədəbi mühitinin yetirmələrindən biri idi. Sidqi 1892-ci ildə Ordubad şəhərində “Əx-

tər” adlı məktəb açır. Məktəb, dərslərin ana dilində keçirilməsi, təlim və tərbiyə üsulları, şagirdlərin döşəmədə deyil partalarda oturması ilə köhnə mollaxanalardan fərqlənirdi. Məktəbdə həmçinin hesab, coğrafiya, hifzi-səhiyyə, fars və ərəb dilləri də tədris olunurdu. 1894-cü ildə C.Məmmədquluzadənin xahişi ilə Naxçıvana gələn Məhəmməd Tağı maarifçilik hərəkatına qoşulur. Burada o, öz fəaliyyətini genişləndirərək dünyəvi fənlərin tədris olunduğu, “Əxtər” məktəbi kimi eyni quruluşa malik olan “Məktəbi-tərbiyə” adlı məktəbi təsis edir. Bu məktəbdə hesab, tarix, coğrafiya fənləri, Azərbaycan, rus, ərəb və fars dilləri ilə yanaşı etika dərsləri də keçilirdi.

Xalqın böyük rəğbətini qazanan Sidqi azərbaycanlı qızların təhsil alması üçün də uzun müddət mübarizə aparmış və 1896-cı ildə “Qız məktəbi”ni açmağa nail olmuşdur. O, Qurani-Kərimdən misallar gətirərək qızların təhsil almasının dinə qarşı çıxmaq olmadığına camaatı inandırmağa çalışırdı.

“Tərbiyə” məktəbində fəaliyyət göstərdiyi dövrdə Sidqi, “Puşkin”, “Heykəli-insana bir nəzər”, “Kəblə Nəsir”, “Həkimanə sözlər”, “Mənəviyyəti-mədəniyyət”, “Yüz il yatandan sonra” kimi əsərlərini yazmışdır. Bu əsərlərlə yanaşı o, “Nümuneyi-əxlaq”, “Coğrafiya xüsusunda məlumatı-mücmələ”, “Tənviri-əfkar”, “Müxtəsər coğrafiya risaləsi”, “Təfhimi-insaniyyət”, “Töhfeyi-bənat, yəni qızlara hədiyyə” adlı dərslilər də hazırlamışdır.

Naxçıvanda təhsil və mədəniyyətin inkişafına töhfə verən ziyalılardan biri də tanınmış maarif və teatr xadimi Ələkbər Süleymanov olmuşdur. 1882-ci ildə Qori Müəllimlər Seminariyasında təhsilini başa vurduqdan sonra Şərur qəzasında açılmış Yengicə kənd məktəbinə müdir təyin olunur. 1890-cı ildən pedaqoji fəaliyyətini Cəlilkənd ikisınıfli kənd məktəbində davam etdirir. 1894-cü ildən Naxçıvanda görkəmli maarifçi Məhəmməd Tağı Sidqinin “Məktəbi-tərbiyə” məktəbində rus dili fənnini tədris edən Ə. Süleymanov, 1897-ci ildə həmin təhsil müəssisəsinə müdir təyin olunur.

Naxçıvanda teatrın formalaşmasında Ələkbər Süleymanovun da misilsiz xidmətləri olmuşdur. Onun Mirzə Məmməd Zamanbəyov ilə birgə Naxçıvanda ilk dəfə olaraq yaratdığı “Müsəlman incəsənəti və dram cəmiyyəti” ndə həvəskar aktyorlar tərəfindən Mirzə Fətəli Axundzadənin

“Hacı Qara” və “Sərgüzəşti-vəzir-xani-Lənkəran” komediyaları əsasında tamaşalar göstərilirdi və bu tamaşalardan toplanan vəsait “Tərbiyə” məktəbinin hesabına köçürülürdü.

Naxçıvan maarifçi mühitinin görkəmli xadimlərindən olan Əbülqasım Sultanov ömrünün böyük bir hissəsini gənc nəslin elminə, təhsilinə sərf etmişdir. Həm ibtidai təhsili həm də Qori Müəllimlər Seminariyasındakı təhsilini Cəlil Məmmədquluzadə ilə birlikdə alan maarifpərvərin ilk təyinatı 1888-ci ildə Şahtaxtı kənd məktəbinə olur. Fəaliyyətinə müəllim kimi başlasa da 1896-cı ilə qədər orada müdir vəzifəsində çalışır. 1896-cı ildən 1908-ci ilə qədər isə Cəlilkənd kənd məktəbində rus dili müəllimi olaraq çalışır.

Təhsilin inkişafı ilə yanaşı teatrın inkişafında da Əbülqasım Sultanovun əvəzsiz xidmətləri olmuşdur. O, teatr tamaşalarında qadın aktyorlar tapılmadığına görə qadın rollarını məhərətə ifa edirdi. O dövrdə E. Sultanovun “Azərbaycan qızı” pyesində Sənəm, M.F. Axundzadənin “Müsyö Jordan və Dərviş Məstəlişah” komediyasında Gülçöhrə, Ə. Haqverdiyevin “Pəri cadu” dramında və Şamama, “Dağılan tifaq” faciəsində Sona xanım obrazlarının yaradıcısı Əbülqasım Sultanov olmuşdur.

Həmin dövrdə qızların məktəbə cəlb olunmasında Əbülqasım Sultanovun da bir sıra xidmətləri olmuşdur. O, qızların təhsil almasının gələcək nəslin savadlı yerləşməsinə əhəmiyyətli təsirinin olacağını düşünürdü. Əsl maarifpərvər olan Əbülqasım Sultanov Dilbər və Süsən adlı iki qızını da Naxçıvan rus-tatar məktəbində oxutdurmuş və həmin gənc qızlar sonradan Naxçıvanda qadın təhsilinin inkişafında, savadlılığın yüksəlməsində və qadınların ictimai-siyasi həyatda aktiv olmalarında böyük rol oynamışlar.

Naxçıvanda qızların təhsil almasında ilk maarifpərvər qadınlarımızdan olan Nazlı xanım Tahirovanın da müstəsna xidmətləri olmuşdur. Yaşadığı dövrün çətinliyinə baxmayaraq 1912-ci ildə Naxçıvanda qızlar məktəbini açmağa nail olan Nazlı xanım həmin məktəbdə pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olaraq qızların təhsil almasına, savadlanmasına dəstək olmuşdur.

Tarixçi alim Musa Quliyev "Unudulmaz maarif fədaisi – Nazlı xanım Tahirova" adlı məqaləsində Nazlı xanım haqqında geniş məlumat verərək qeyd etmişdir ki: "1912-ci ildə atasıgil Naxçıvana köçdüklərindən Nazlı xanım da Naxçıvana qayıdır. O, Naxçıvan şəhərində qızlar

üçün məktəb açdırır və həmin məktəbdə dərs deməklə bərabər, həm də məktəbə müdirlik edir. 1917-ci ildə baş verən siyasi hadisələrlə əlaqədar məktəbin fəaliyyəti dayansa da, 1920-ci ildə Naxçıvan Maarif Komissarlığının nəzdində yaradılan Qızlar Məktəbində Nazlı xanım fəaliyyətini davam etdirir. Yeni qurulmuş sovet hökumətinin qanunları ilə işləməyə başlayan Nazlı xanım həyatının sərt hadisələri ilə qarşılaşır" [4].

Naxçıvanda qadınlar üçün qadın klubları, qadın müəllimlərin hazırlığı üçün xüsusi bir şöbə və Ordubadda qızlar üçün yeni bir məktəb də təsis edən Nazlı xanım, bunu ona dəstək verən digər maarifçi qadınların köməyi ilə etmişdir.

Yaşadığı əsri "maarif əsri, səadət zamanı" adlandıran dövrün görkəmli pedaqoqlarından olan Hüseyn Cavid, xalqın maariflənməsini, tərəqqisini ən vacib amillərdən hesab edirdi. Naxçıvan şəhərində anadan olan görkəmli mütəfəkkir ilk təhsilini mollaxanada, sonrakı təhsilini isə müəllimi M. Sidqinin təsis etdiyi "Məktəbi-Tərbiyə"də almışdır. 1898-1904-cü illərdə İranda (Talibiyyə mədrəsəsi), 1906-1910-cu illərdə İstanbulda təhsilini davam etdirmişdir. Naxçıvana qayıtdıqdan sonra Cavid 1918-cü ildə buradakı "Rüşdiyyə" məktəbində müəllimlik fəaliyyəti ilə məşğul olmuşdur. Bu barədə "İstiqlal" ordenli maarif xadimi Lətif Hüseynzadə "Aras şahittir" adlı kitabında bəhs edir: "1918 yılı Nisan ayının ortalarıydı. Savaş durmuşdu. Her yerde işlərin normale döndüğü gibi, okullarda da derslər başlamıştı. Ben rüştiye okulunun 9. Sınıfında okuyordum. Bir gün okulumuzun müdürü Halil ağa Hacılarov Hüseyn Cavidle sınıfımıza geldi. Müdürümüz Hüseyn Cavid'i bize təqdim edip gitti. Bu muhterem şair və dramaturqumuz Hüseyn Cavid'i gıyabən tanıyırduk.

Onun bize öğretmen olarak atanması bizi çok sevindirdi" [5, s 23].

Hüseyn Cavid öz ədəbi nümunələri, tövsiyə və təklifləri ilə Naxçıvan yazıçı və şairlərinə yeni yaradıcılıq istiqaməti aşılayırdı. O, ətrafına toplaşan aktyor, rəssam və yazıçılarla birlikdə şəhər teatrında tamaşalar və rəsm sərgiləri təşkil edirdi. Səhnələşdirilmiş tamaşalardan toplanan vəsait vətəninə zorla çıxarılan mühacirlərə, yoxsul tələbələrə, yetim və kimsəsiz uşaqlara paylanılırdı. Həmin dövrdə Cavidin təşəbbüsü ilə məşhur türk dramaturqu Əbdülhak Həmidin "Dohter-i Hindu" əsəri ilk dəfə Naxçıvan Dram Teatrında tamaşaya qoyulmuşdu.

Göründüyü kimi, Naxçıvanda təhsilin, mədəniyyətin inkişafında Naxçıvan ziyalılarının böyük rolu olmuşdur. 1924-cü ildə Naxçıvan muxtariyyət qazandıqdan sonra da həmin ənənələr inkişaf etdirilmişdir.

Problemin aktuallığı. Maarifçilik Azərbaycanda bilik və mədəniyyətin ötürülməsində, təhsilin inkişafında mühüm rol oynamışdır. Azərbaycanın pedaqoji fikir tarixində xüsusi yer tutan və aktualıq təşkil edən XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Naxçıvanda təhsilin inkişafında maarifçilik hərəkatının rolu məsələsi məhz bu zərurətdən yaranmışdır.

Problemin elmi yeniliyi. Məqalədə XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Naxçıvanda təhsilin ana dilində olması, onun inkişafı, savadsızlıqla aparılan mübarizə, qızların təhsilə cəlb edilməsi kimi məsələlər təhlil edilmişdir. Bununla yanaşı Naxçıvanda təhsilin inkişafında naxçıvanlı maarifpərvər ziyalının göstərdiyi xidmətlər, onların fəaliyyətlərinə dair faktlar müəyyənləşdirilmişdir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Naxçıvanda təhsilin inkişafında maarifçi xadimlərin rolunun pedaqoji istiqamətdə öyrənilməsi mühüm elmi əhəmiyyət kəsb edir. Məqalədə əskini tapmış ideyalardan pedaqoji fikir tarixinin öyrənilməsində, tədrisində istifadə oluna bilər.

Ədəbiyyat:

1. Seyidov, Y. Yazıçı və dil. / - Bakı: Yazıçı, - 1979, - 288 s.
2. Məmmədquluzadə, C. Əsərləri. [4 cildə]. - Bakı: Öndər, - c.4. 2004. - 472 s.
3. Həbibbəyli, İ.Ə. C. Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri / İ.Ə. Həbibbəyli. - Naxçıvan: Əcəmi, - 2009. - 424 s.
4. Quliyev, M. Unudulmaz maarif fədaisi – Nazlı xanım Tahirova // 525-ci qəzet. – 2013, 30 may. - s.7
5. Hüseynzadə, L. Aras şahittir. Hatıralarım (1918-1920 illər) / L. Hüseynzadə. – Bakı: Nurlan, - 2001.

E-mail: g.huseynzade@arti.edu.az
Redaksiyaya daxil olub: 18.10.2024.